

KRAŠTOVAIZDŽIO ATMINTIES FENOMENALUMAS: TVERŲ ATVEJO ANALIZĖ

Filomena Kavoliūtė

Vilniaus universitetas, CHGEOF Geografijos institutas, Geografijos ir kraštovaizdžio katedra

M.K. Čiurlionio g. 21, LT-03101, Vilnius

El. paštas: filomena.kavoliute@gf.vu.lt

Kavoliūtė F. PHENOMENALITY OF LANDSCAPE MEMORY: A CASE STUDY OF TVERAI. *Geografijos metraštis*, 49, 2016.

Abstract. Deeper analysis of the environs of Tverai borough (Rietavas Municipality) revealed a number of features indicative of landscape memory power. The exceptional features of this locality such as, for example, a large-scale wave-shaped swell at the bottom of the hill ridge (the seat of the borough) indicate the correlation between the archaeological monuments and intensity of soil cover anthropogenization. The repetition of the name of the Pilsupis Stream in two places of this locality prompted to take a closer look at its landscape and to go deeper into the historical background. Tverai is one of the Lithuanian localities mentioned in the oldest historical sources: in 1251, it is mentioned as Tvirimet town of Samogitian Duke Vykintas and since 1289, it has been referred to as the Tverai Land. The article contains information about the specific features of the Tverai landscape, which coincidentally or as regularity is in close correlation with the historical events. A hypothesis is presented as to the possible location of the ancient Tverai town. The structure of the fields is discussed as one of the main evidences of landscape memory.

References 69. Figs 10. In Lithuanian, summary in English.

Keywords: landscape memory, Tverai, soil, hill-forts, place-names (toponyms).

Received: December 2016, accepted: December 2016

Įvadas

Kraštovaizdis, kaip ir žmonės, turi atmintį. Daugianaris gamtinių ir kultūrinių (arba tik gamtinių) elementų junginys, būdamas vienodas struktūra, yra be galo įvairus, tai lemė individualūs vietovių vystymosi procesai, kuriuos įtakojo visuomenės veikla ir sugyvenimas su gamta. Apibūdinimas *be galo* labiau tinka kalbant apie jo globalinę įvairovę, nes pereinant prie regioninio, rajoninio lygmens, ta įvairovė sumažėja, tačiau net ir lokaliame lygmenyje kraštovaizdis nėra vienodas. Išlaikydamas prigimtinius bruožus ir raidą liudijančius požymius, kraštovaizdis įgyja atmintį. Natūralios ir pakitusios gamtovaizdžio komponentų savybės, dabartinės visuomenės ūkinės ir dvasinės veiklos ženklai, ar buvusios veiklos likučiai – visa tai yra kraštovaizdyje sukauptosios žinios, kurias galima „perskaityti“.

Apie kultūrinio kraštovaizdžio lyg atverstos knygos skaitymą pirmasis prabilo J. B. Jacksonas (1951), o W. G. Hoskinsas (1955) pirmasis aprašė Anglijos kraštovaizdžio raidą (Meining, 1979). Trečiame šios knygos „The making of the English landscape“ leidime jis priminė: „kad viskas kraštovaizdyje yra labiau sena, nei mes manome“ (Hoskins, 1985). Prasidėję modernūs tyrimai daugelyje Vakarų šalių plėtojosi gilinantį kraštovaizdžio, kaip kultūrinio ir istorinio darinio, atmintį (Robertson, Richards, 2003; Wallach, 2005;

Taylor, 2008 ir kt.). Kitose šalyse tęsiami kraštovaizdžio, kaip sociogeninės ir gamtinės ekosistemos, tyrimai (Николаев, 2005; Харитонова, 2013 ir kt.). Lietuvos kraštovaizdžio aprašymas pasirodė XX a. 8 dešimtmetyje (Basalykas, 1977). Pristatyta gamtovaizdžio įvairovė ir kultūrinimo raidą atspindintys svarbiausi kultūriniai elementai – gyvenvietės ir keliai. Vėliau A. Basalykas įvardijo svarbiausius socialinius veiksnius, įtakančius kraštovaizdžio raidą – formuojančius „kultūrinį krašto rūbą“ (Basalykas, 1986).

Kraštovaizdžio įsimenamoji geba išplaukia iš jo struktūros daugianariškumo. Paviršinėse litogeninio pamato uolienose betarpiškai kaupiasi žinios apie žmonių veiklą. Tai visų pirma artefaktai – archeologinis paveldas, be kurių, ypač menančių seniausius laikus, neįmanoma nustatyti kraštovaizdžio kultūrinimo pradžios nei tolesnės jo raidos. Lietuvos archeologinis paveldas periodiškai skelbiamas archeologinių tyrinėjimų ataskaitose, aptariamam mokslinėse publikacijose (Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje, nuo 1948; Lietuvos archeologija, nuo 1979); apibendrintas Lietuvos archeologijos atlase (1974–1977), papildytame Lietuvos piliakalnių atlase (2005), Kultūros vertybių registre (<http://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-search>) bei kitose šios srities publikacijose. Tai būtinos ir neįkainojamos žinios kultūrinio kraštovaizdžio interpretacijoms (Kavoliūtė, 2000; Tučas, 2012).

Litogeninio pamato uolienos, reljefas teikia žinių apie jo formavimosi sąlygas, epigenetinį performavimą ir apie antropogeninę veiklą. Pelkių nuogulose, upių šaunose, kitose uolienose, taip pat ir pačiose reljefo formose užrašyti kraštovaizdžio raidos liudijimai. Tai įvardijama kaip geologinė, klimatinė ir antropologinė kraštovaizdžio atmintis (Brierley, 2010). Geologiniais, paleobotaniniais, archeologiniais tyrimų metodais išaiškinama vis daugiau Lietuvos vietovių, regionų kraštovaizdžio ankstyvųjų raidos bruožų (Kabailienė, 2006; Kunskas, 2005; Ar tikrai, 2001; Stančikaitė ir kt., 2004; Akmens amžius Pietų Lietuvoje, 2001 ir kt.).

Išskirtine įsimenamąja geba pasižymi dirvožemis. Jo atmintis taip pat keliabriaunė: litogeninė, evoliucinė, šiuolaikinė (Таргулян, 2008). Dirvožemis „įsimena“ tiek profilio (dirvožemio individualaus kūno – pedono) struktūra, savybėmis, tiek visos dirvožemio dangos struktūra. Gebėjimas fiksuoti ne tik gamtinių sąlygų, bet ir antropogeninės veiklos įtaką, tarnauja svarbiu liudijimu apie kraštovaizdžio raidos istoriją (Редкин и др., 1996; Гольева, Зазовская, 2008; Švarcaitė, 1974; Kavoliūtė, 1997).

Su kraštovaizdžiu susijusių prisiminimų, vaizdų, vardų ar aprašymų panaudojimas jo raidos tyrimams yra bene jauniausia kraštovaizdžio tyrimų kryptis – socioantropologinė (Fehér, Füleky, 1999; Stewart, Strathern, 2003; McLean, 2003; Machar, 2014, kt.), nes kraštovaizdis betarpiškai susijęs su visuomenės dvasine raiška, jos istorine raida, atsispindinčia ne tik materialiais objektais, bet ir jį papildančiu mentaliniu-dvasiniu lauku, sukurtu sėsliai iš kartos į kartą vietovėje gyvenančiųjų(-usiųjų). Pats kraštovaizdis didele dalimi prisideda prie dvasinio lauko formavimo, nes kiekvienas žmogus jį jaučia individualiai, todėl pasakojimai, prasmės, piešiami vaizdai būna skirtingi. Lietuvoje apie kraštovaizdžio informacinį lauką (intelektualinį-dvasinį klodą) užsiminta praėjusiame amžiuje (Gudelis, 1968; Kavaliauskas, 1991), dvasinė kultūra įvardyta kaip svarbus kraštovaizdžio formavimą įtakojantis faktorius (Basalykas, 1986), bet tyrimai šia kryptimi beveik nevykdomi (Kavoliūtė, 2009; Kavoliūtė, 2014).

Kraštovaizdis pasižymi išskirtine geba „pasakyti“ gerokai daugiau, negu „pasako“ pavieniai jo komponentai kiekvienas atskirai arba yra išlikę visuomenės atmintyje. Tuo pasireiškia kraštovaizdžio fenomenalumas (Tilly, 1994). Kartais tas iškalbingumas

stulbina, kai sugretinus įvairius požymius paaiškėja, kiek daug informacijos apie paleogeografinę ir kultūrinę raidą slypi jame, tik dažnai į tai neatkreipiame dėmesio, nemokame to suprasti. Šio straipsnio tikslas – apžvelgti Tverų apylinkės kraštovaizdžio bruožus, saugančius informaciją apie jo paleogeografinę ir kultūrinę raidą. Tai viena įdomiausių vietovių geomorfologiniu, taip pat ir istoriniu požiūriu Lietuvoje.

1. Darbo metodika

Vietovės kraštovaizdžio kompleksinė analizė atlikta derinant kameralinių tyrimų metu gautus duomenis su natūriniais vietovės žvalgymais ekspedicijų metu 2014–2016 metais. Naudoti topografiniai žemėlapiai: M 1:10 000 (1977 m.), M 1:25000 (1961 m.), M 1:100000 (1939 m., 1921 m.), M 1:126000 (Karta, 1865 m.); pirmo užskridimo aerofotovaizdai (M1:10000, Valstybės žemės fondo (VŽF) medžiaga, naujausių metų ortofotovaizdai (<http://www.maps.lt>). Reljefo analizė patikslinta pagal skirtingo mastelio rastrinį žemės paviršiaus vaizdą (LNŽT duomenys). Paviršiaus epigenezės procesų analizei panaudotas morfoizografinis paviršiaus vaizdavimo metodas. Reljefo profiliai sudaryti naudojantis elektroninio portalo <http://www.maps.lt> įrankiais.

Paviršiaus nuogulų ir dirvožemio dangos analizė atlikta remiantis senosios klasifikacijos dirvožemių žemėlapiais M 1:10000 (VŽF duomenys). Pirmame paveiksle išryškinti normalaus drėgnumo arealai, kurių įsisavinimas (antropogenizacija) prasidėjo pirmiausiai, nurodant dirvodarinių uolienu tipą – smėliai (ir priesmėliai), lengvi priemoliai, vidutiniai priemoliai. Dirvožemio dangos antropogenizacijos laipsnis nustatytas atsižvelgiant į nuardymo intensyvumą dirvožemio atmainos areale (kontūre). Antropogeninės veiklos sukeltas dirvožemio erozijos intensyvumas priklauso ne tik nuo laukų paviršiaus nuolydžio (šlaito polinkio) – fizinės savybės, katalizuojančiai veikiančios erozijos procesą, bet ir nuo naudojimo žemdirbystei trukmės bei arimo intensyvumo (Kavoliutė, 1997). Išskirtos kategorijos: mažai pažeisti, vidutiniškai, stipriai, labai stipriai ir ypač stipriai pažeisti dirvožemiai (1 lentelė). Naudotasi ir pirmojo dirvožemių tyrimų etapo (1959 m.) lauko darbų žurnalais (VŽF duomenys). Analizuojant dirvožemio profilių aprašymus, dėmesys kreiptas į ariamojo horizonto spalvą, apibūdinančią jo humusingumą, kadangi humuso kiekis dominančios vietos dirvožemiams nebuvo nustatytas.

1 lentelė. Dirvožemio nuardymo intensyvumo kategorijos

Table 1. Degree of soil cover erosion

Nr. No.	Pažeistumo kategorija <i>Degree of soil cover erosion</i>	Pažeistas plotas, % <i>Erosion areal, %</i>	Dirvožemio kompleksai <i>Soil complexes</i>
1	Labai silpnai pažeisti / <i>Very weakly</i>	10 - 20	$J_2^v + N_2$ 10%; $J_2^v + N_2$ 20%; $J_2^v + J^v N_2$ 20%; $J_2^v + J^v N_2$ 20% + N_2 10%; $J_2^v + J^v N$ 30%; $J_2^v + J^v N$ 40%
2	Silpnai / <i>Weakly</i>	30	$J_2^v + N_2$ 30%; $J_2^v + N_2$ 10% + $J^v N$ 30%; $J_1^v + J^v N$ 50% $J_2^v + J^v N_2$ 20% + N_2 20%; $J_2^v + J^v N_3$ 30% + N_2 10%;
3	Vidutiniškai / <i>On the average</i>	40-50	$J_2^v + N_2$ 30% + $J^v N_2$ 20%; $J_2^v + J^v N_2$ 30% + N_2 20%; $J_2^v + N_2$ 40%; $J_2^v + N_2$ 50%;
4	Stipriai / <i>Strongly</i>	60	$N_2 + J_2^v$ 40%; $N_2 + J_1^v$ 40%;
5	Labai stipriai / <i>Very strongly</i>	70-80	$N_2 + J_2^v$ 30%; $N_2 + J_2^v$ 20%;
6	Ypač stipriai pažeisti, karjerai / <i>Especially strongly eroded, quarry area</i>	80 - 100	N_2 100%

Pažintis su kraštovaizdžio informaciniu (intelektualiniu-dvasiniu) lauku buvo realizuojama apklausiant Tverų apylinkių vyresnius gyventojus apie jų žinomus vietovardžius. Taip pat susipažinta su 1985 m. Valstybinio žemėtvarkos instituto suregistruotais vietovardžiais ir su 1935 m. sudarytomis Lietuvos žemės vardyno anketomis, saugomomis Lietuvių kalbos institute. Atlikta pirminė jų bendra apžvalga.

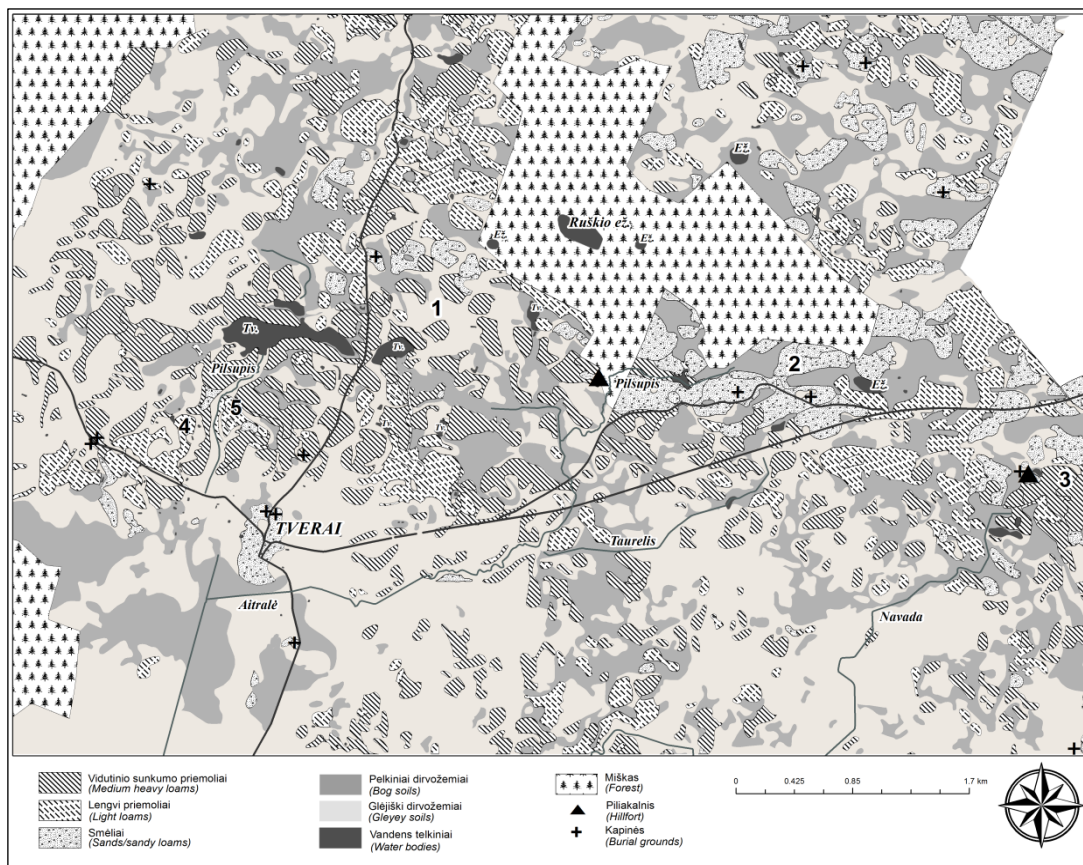
2. Gamtinė-geografinė vietovės charakteristika

Tverų kalvynas yra Žemaičių aukštumos Vidurio kalvynų vakarinėje grandinėje. Siauru (4–6 km) lanku jis driekiasi šiaurės vakarų–pietryčių kryptimi apie 12 kilometrų. Dėl tokios konfigūracijos ilgą laiką buvo vadinamas kalvagūbriu (Galvydytė, 1958) ir tik vėliau masyvioji (6–7 km) šiaurinė dalis įvardyta kampiniu moreniniu masyvu – kalvynu (Kudaba, 1983, 172). Jo viršuje esančios Lopaičių kaimo kalvelės virš jūros lygio iškilusios 206–208 m, o aukščiausias kalnas – Lopaičių viršūnė – siekia 210 metrų. Kampinis masyvas iš pietvakarių sustumtas stačiau nei iš vakarų, bet abiems šlaitams būdingas ryškus pakopiškumas. Vis žemesniame lygyje akumuliuotas paviršius suraižytas įrėžiais, išgraužtais ledyno tirpsmo vandenių sraujyčių, vietomis siekiančiais iki 30 m gylio. Jie ypač išraiškingi (ilgi ir gilūs) masyvo pietinėje pusėje, o vakarinėje – trumpi ir aiškesni ruožų nesudaro. Ten dažnesnės ir itin stambios paleosufozinės reljefo formos. Aukščiausioje pakopoje vyrauja 190–195 m absoliutiniai aukščiai. Pietiniame šlaite nuo masyvo ji „atriekta“ Ruškio ežero įrėžiu. Žemesnė pakopa plyti 175–180 m aukštyje, nuo masyvo stuomens atskirta Greižos pelkės–Patverio (Tverų) tvenkinio–Laukinio upelio įrėžių ruožu. Ketvirtoji pakopa yra 160–165 m aukštyje, trečioji – 150–155 m, antroji – 140–145 m ir papėdėje žemiausioji – 130–134 m aukštyje virš jūros lygio.

Kalvynas atskirose dalyse pasižymi itin aiškiai paviršinių nuogulų skirtumu, rodančiu skirtingas išledėjimo sąlygas. Rytinė masyvo pusė (sulig Ruškio ežeru) sudaryta iš lengvų priemolių pakaitomis su smėliais, kurie vietomis užima nemažus plotus (1 pav.). Tai distalinė pusė, užklostyta į išorę (Biržulio dubumą) nutekėjusių tirpsmo vandenių neštais smėliais. Kalvyno vakarinė (proksimalinė) pusė, išledėjusi laikinos patvankos sąlygomis, suklotą iš vidutinio sunkumo priemolių, o lengvesnių yra mažiau. Didžiausi jų plotai yra aukščiausiam hipsometriniame lygyje (206–208 m NN) ir žemutinėje (antroje) terasinėje pakopoje. Šiaurinė kalvyno pusė išsiskiria vis dar dideliu riedulingumu.

Į pietus–pietvakarius nuo kalvyno plyti Aitros dubuma, todėl paviršiaus peraukštėjimas per tris kilometrus siekia 90 metrų. Vyraujantis dubumos aukštis – 116–117 m, žemiausia vietovės įlomė – Žilaičių kaimo pašlaitėje esančios *Surge(ė)dos / Surge(ė)dai* (115,2–115,8 m NN) (*Топографическая*, 1976; *Топографinis*, 1939). Dubuma nuklota sunkiais priemoliais ir moliais, žemiausiose vietose – sekli ir gilia durpe. Labai didelis paviršiaus peraukštėjimas (90 m per 3 km) Lietuvoje gana retas, todėl neatsitiktinai per dubumą į Aitrą tekančio upelio atkarpa XIX a. vadinta *Dugna* (Капна, 1865).

Kalvyno pietinėje papėdėje vos už 400 m yra stambi gūbriška banga, ant kurios įsikūręs Tverų miestelio senamiestis. Ji 250 m pločio, iš šiaurės į pietus ištįsusi 550 m, santykinis aukštis šiauriniame gale 5–6 m, pietiniame – 3–4 metrai, aukštis virš jūros lygio 124–131 metras – tai sutampa su žemiausiu kalvyno terasiniu lygiu. Šios bangos kilmė nėra aiški, bet neatsiejama nuo kalvyno paviršiaus raidos. Ji galėjo susidaryti iš dubumos ledyniniame baseine plūduriavusio atsitiktinio ledinio luisto uolienų arba atsirado kalvyno paviršiuje vykstant epigenetiniams procesams. Pirmoji versija nepaaiškina pralaužtinio

1 pav. Tverų apylinkių litologinė sąranga ir drėgnumo pobūdis (panaudota VŽF dirvožemio duomenų bazė M 1:10000). Skaiciais žemėlapyje pažymėta: 1 – Lopaičių k., 2 – Pribitkos k., 3 – Kaupų k., 4 – Patverio k., 5 – spėjamoji senovinio miesto vieta. (Spaudai parengė L. Jukna.)

Fig. 1. Lithological composition and character of soil moisture (source: database of the State Land Fund; 1:10000). Prepared for print by L. Jukna. The numbers marked on the map: 1 – Lopaičiai village, 2 – Pribitka v., 3 – Kaupai v., 4 – Patverys village, 5 – supposedly location the ancient city

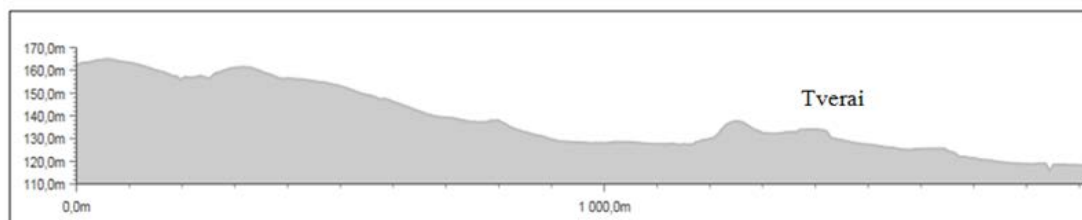

2 pav. a). Tverų kalvyno paviršiaus vaizdas (rastrinis vaizdas, NŽT duomenys); b) Tverai nuo Šlapeikikės kapinyno pusės

Fig. 2. a) The surface view of the Tverai hill terrain (Raster image, SLF data); **b)** Tverai on the side of Šlapeikikė burial ground

slėnio įrėžių atsiradimo, todėl greičiausiai tai susiję su vykusiais epigenetiniais procesais. Formavimasis vyko keliais etapais. Pirmiausia buvo suklotas išnašų kūgis, akumuliuotas iš kalvyno (vadinamojo Tverų tvenkinio duburyje) tyvuliavusio ežero vandens prasiveržusio srauto nešmenų. Srautas išgraužė gilius stačiašlaitčius *Pilsupio* (Sartalės) slėnio ir jo atšakos įrėžius (≈15 m gylio, dugnai įsirėžę iki ≈136–130 m absoliutinio aukščio). Pralaužtinio įrėžio dvišakumas liudija iki proveržio jų vietoje buvus negilaus slėnio (terasos rudimentas matomas *Pilsupio* dešiniajame krante 146 m absoliutiniame aukštyje) ir galimai buvusio tarpukalvės pažemėjimo. Išplauti (pagilinti ir praplatinti) įrėžiai kalvyno šlaite „atpjovė“ stambų stačiašlaitį erozinį liekaninį kalną – kalvą. Vis dėlto tokio dvišakio įrėžio susidarymas nėra iki galo aiškus, kaip ir tai, kodėl išnašų kūgis buvo akumuliuotas ne tiesiajame įrėžio gale, bet atsišakojančios šakos gale. Išnašų kūgio viršūnės – Tverų miestelio bangos – nutolimas nuo įrėžio galo, manytina, rodo prasiveržusio srauto jėgą (kaip veržliai ir toli jis išiliejo į baseiną). Erozijos bazė tuo metu (Aitros dubumoje buvusio ledyninio baseino lygis) galėjo būti ≈130 m aukštyje. Aukštoji viršūnės dalis liko nenuskalauta, matyt, dėl santykinai greito baseino slūgimo.

Antrasis bangos formavimosi etapas prasidėjo nuslūgus Aitros baseinui ir prasidėjus periglacialinės, fluvialinės erozijos procesams, kuriuos intensyvino požeminių vandenių išėigos kalvyno šlaituose ir papėdėje. Nuotėkio srautams išplovus išnašų kūgio nuogulas, papėdėje liko įlomėmis aprėmintą erozinę liekaninę banga.

3 pav. Paviršiaus profilis Š-P kryptimi nuo kalvyno (Šlapeikės kalno) pusės per Tverus

Fig. 3. Surface profile N-S from the hill terrain (Šlapeikė Mount) across Tverai

Miestelio „sala“ iš vakarinės ir rytinės pusės aprėmintą negilių lobų su dabar nusausintais stipriai įmirkstančiais velėniniais jauriniais glėjiniais, vietomis – puveningais, netgi seklių durpių dirvožemiais (JP_{2v}, JP_{2p}, P_{1z}). Abipusiai susikloję nedideli aliuvinės-deliuvinės (A^d) nuoplovos šleifai rodo pakalnės drėgmę pildantį paviršinį kalvyno nuotėkį (Plungės, 1988). XIX a. pabaigoje minimas miestelio *viduriu* sruvenantis *Kroklis(a)* (Juzumas, 2013). Šis vardas greičiausiai priklausė upeliūkščiui, anuomet sruvusiam įlome pro vakarinę kapinių pusę, o dabar nudrenuotam. Po melioracijos čia sausa, bet susidarę pastovaus drėgnumo dirvožemiai rodo, kokios čia būta šlapumos. „Amžins šaltenis...“ –Tveram kaimyninio Žilaičių kaimo nuokalnes (iki melioracijos) apibūdina vietos gyventoja E. Tamušauskienė. Tokios pašlaitės buvo ir ties miesteliu, o dabar natūraliai intensyvios vandeningojo klodo išėigos išliko *Pilsupio* (Sartalės) šlaituose maždaug 126–130 m aukštyje, paversdamos džiūstančią jo vagą almančiu (!) upeliu; (miestelio naujoje – kolūkinėje – dalyje jis pravestas požemiu). Natūralūs gruntinių vandenių išėigų srautai matomi ir Patverio nemelioruotuose šlaituose (žemiau buvusio technikos kiemo). Senajame (ikimelioraciniame) apylinkių kraštovaizdyje tokių versmėtų vietų būta nemažai, tik dabar jos yra suvaldytos

(nudrenuotos): *Šalteniai* – ganykla Kermušėje ir pieva Taurave, *Paversmalis* – pieva Kaupuose, *Verksmini* – pieva Taukolydžiuose ir šaltinis Skaboruose, *Verdančioji* – šaltinis Dalguose ir kiti (Telšių, 1935). Iš pietinės pusės Tverų miestelio banga remiasi į *Liūgnus* – sekliai ir giliai durpingą pelkę (P_1^z , P_2^z), kurioje „klajojančias žiburines“ žmonės matydavo iki pat praėjusio šimtmečio vidurio melioracijos. Visoje Aitros dubumoje vyrauja įvairiai įmirkę dirvožemiai, o normaliai drėkinami susiformavę tikrai iškilesniuose paviršiuose.

Panašioje gamtinėje aplinkoje įsikūrę Kaltinėnai bei Užventis, tik jie prisispaudę prie kalvyno šlaitų, o Tverai išsidėstę ant atitolusios bangos (sausos salos), tarsi kitur įsikurti nebūtų buvę galima. Pastarasis faktas ir tapo paskata atidžiau pasidomėti Tverų apylinkių kraštovaizdžiu ir jo raida.

3. Teritorijos apgyvenimo raida

Žmonių veiklą liudijantys seniausi artefaktai, iki šiol rasti Tverų apylinkėse, siejami su žalvario amžiumi. I tūkstantmetyje pr. Kr. ir pirmaisiais mūsų eros šimtmečiais naudoti akmeniniai kirvukai rodo, jog tuo laikotarpiu Aitros dubuma (Tverų apylinkių pietrytinė pusė) buvo lankoma: Tauravas (rastas 1 vnt.), Pleinės (2 vnt.), Tverai (2 vnt.), Eidininkai (1 vnt.) (Lietuvos, 1974; Iršėnas, Ostrauskienė, 2004). Toliau šis pavienių radinių ruožas „veda“ link Juodainių (1 vnt.), Selvestų (3 vnt.), Laukuvos (1 vnt.) iki prie Jūros esančių Bokštų (1 vnt.), Drobūkščių (1 vnt.), Kvėdarnos (2 vnt.), Lembo (1 vnt.). Nuo artimiausio senojo ir tankiau apgyvento kultūrinio kraštovaizdžio židinio, buvusio Biržulio duburyje, kur gyventa nuo paleolito laikotarpio ir kuriame rasta žymiai daugiau tokių radinių (daugiau kaip 10 vnt.) (Stančikaitė ir kt., 2004; Iršėnas, Ostrauskienė, 2004), Tverų apylinkės nutolusios per 13 km, todėl šiose vietose jau seniai galėjo būti apsistojama ar net gyvenama. Tą patvirtina Pribitkos kaime (4 km nuo Tverų) datuoti senojo geležies amžiaus (II–III a. po Kr.) pilkapiai (Lietuvos, 1977). Kitas artimiausias to laikotarpio datuotas kapinynas yra Vienragiuose (≈10 km nuo Pribitkos ir ≈7 km į vakarus nuo Tverų). Kapinės yra daugelio šiose vietose gyvenusių kartų tikrosios liudininkės, ir čia jų yra nemažai: *Mininkes kapukai* Eidininkuose (Plungės, 1988b); *Aušeliškės kapukai*; *Liepkalne kapukai* Pašeikėj; *Šimšelių kapokai*; *Dalgų Tilainiai*; *Skaborų kapa*; *Kaupų senkapiai* (Telšių, 1935) ir *Kaupų pilkapiai* (Kaupų, 1938) ir kitos, bet apylinkėse jos paplitusios netolygiai ir archeologiniu požiūriu nėra datuotos.

Pribitkos kaimas su *Avelės kalno kapeliais* ir *Akmenynės kalno pilkapiais* įsikūręs Tverų kalvyno pietrytiniame sparne, aukščiausiame hipsometriniame lygyje (190–195 m virš jūros lygio). Greta į vakarus yra Kermušės kaimas, tolėliau – Lopaičių. Nuo Pribitkos į pietų pusę paviršius staigiai žemėja, kaimyninio Tauravo teritorijoje nusileisdamas iki 150 m ir suformuodamas ryškų šlaitą į plačiai atsiveriančią Aitros dubumą. Kaimo paviršius užklostytas smėliais ir žvyrais, tuo tarpu pietinis šlaitas sudėtas iš vidutinio sunkumo moreninių priemolių. Lengvi gruntai sudarė palankias sąlygas ankstyvajai žemdirbystei vystyti, o dubumos sunkesni priemoliai sąlygojo vešlias ganyklas galvijams. Beje, už Pribitkos iškart į vakarus smėlinius gruntus keičia lengvi priemoliai. Vietovės tinkamumą gyventi ypač didina įrėžyje telkšantis Natalkos ežeras (gylis 7 m), kuris praeityje buvęs gerokai didesnis, nes didžioji dalis dabar užtraukta pelke su akivarais. Žinomi trys jo vardai, bet galėjo būti ir vienas vardas – Bedugnio Dumburio Natalka (CVA, f. 1250, ap. 4).

Iškili (dominuojanti) padėtis vietovės reljefe turėjo būti reikšminga, geru apžvelgiamumu prisidedanti prie gyvenimo saugumo užtikrinimo. Nuo čia atsiverianti

apylinkės erdvė ir dabar šią vietą daro išskirtinai patrauklią. Kapinynas ir puikios gamtinės sąlygos leidžia manyti, kad ties Pribitka ilgą laiką galėjus būti tankiau apgyvento centro, nes laidojama buvo ir VIII–XII a. bei XIV–XVI a. (Dakanis, 2004), todėl ir kituose rytinės pusės kaimuose – Kermušės, Vėlaičių, Kyvaičių, Kaupų – galima ieškoti seniausių apylinkėje laukų. Pastarajame yra Kaupų piliakalnis – piliakalniu vadinama kalva (Lietuvos, 1975).

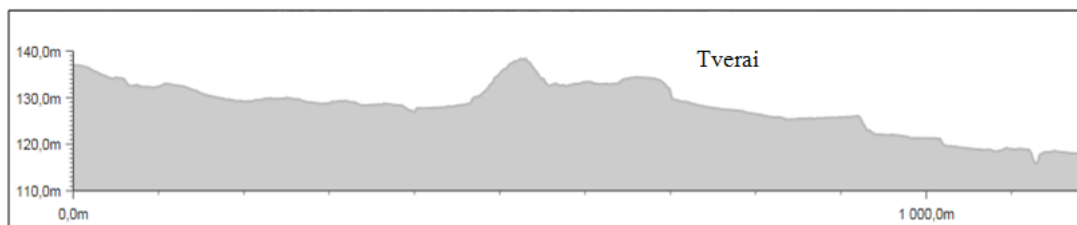
Kalvyno aukšta hipsometrinė padėtis ir itin gili paviršiaus sąskaida lėmė šių vietų tinkamumą gynybiniam įtvirtinimams įrengti. Vos už 1,5 km į vakarus nuo Pribitkos (Kermušės ir Lopaičių kaimų sandūroje) įrengtas Lopaičių piliakalnis (I tūkst. antra pusė) (Dakanis, 2004). Iš pietryčių pusės jį juosia gilus Pilių upalio / Pilsupio (dabar vadinamo Aitrale) slėnis, o iš šiaurinės aprėmintas panašaus gylio griova. Rytinė piliakalnio dalis nuardyta besiveržiančių šaltinių, todėl aikštelės plotas likęs nedidelis. Jis įrengtas aukštajame kalvyno terasiniame lygyje, kaip ir Pribitkos kaimas (190–195 m NN). Pietinė šlaitinė (į dubumos pusę orientuota) padėtis užtikrina tokį pat gerą apylinkių apžvelgiamumą. Horizonte matomos šiuolaikinės vėjo jėgainės Kutaliuose (netoli XII–XIV a. Treigių piliakalnio) leidžia įvertinti matomą tolį – apie 18 kilometrų.

Kitas senovinę apgyventą vietovę patvirtinantis kapinynas iš vėlyvojo geležies amžiaus (IX–XII a.) yra šalia Tverų miestelio (Lietuvos, 1975; Iršėnas, Ostrauskienė, 2004, Dakanis, 2002). Kapinyno atsiradimas vakarinėje kalvyno pusėje, kur paplitę sunkiau įdirbami, bet žymiai didesni derlių (nei smėliai) išauginantys lengvi ir vidutinio sunkumo priemoliai, rodo aukštesnį to meto žemdirbystės išsivystymo lygį. Tai gerokai žemesnė terasinė pakopa (150–155 m NN aukščio), plačiausia ir žemdirbystei tinkamiausia, nes vyraujantis stambus kalvotumas leido įrengti didelius dirbamos žemės plotus. Kaip ir Pribitkos atveju, palaidojimai Šlapeikės (Šlapeikės, Mažosios Šlapeikės) kalvoje įrengti terasinio lygio pakraštyje netoli šlaito briaunos. Abu kapinynus skiria vos 4 km, todėl neatmestina tikimybė, kad į šią kalvyno pusę gyventi ir ūkininkauti buvo pereita anksčiau, nei rodo iki šiol datuoti palaidojimai, nes pavieniai Tveruose rasti radiniai datuojami viduriniu geležies amžiumi (VI–VIII a.) (Iršėnas, Ostrauskienė, 2004). Jie gali būti susiję su šiuo kapinyne.

Vėlyvasis geležies amžius gretimas laikotarpiui, kada atsiranda pirmosios rašytinės žinios. Tverai paminėti 1251 m. Hipatijaus metraštyje, kai nepaklūstantį įtakingiausią Žemaitijos kunigaikštį Vykintą svarbiausioje jo pilyje Tveruose apgulė tik ką karūnuotasis Lietuvos karalius Mindaugas: „город Выкинтов именем Твиреметь“ („miestą Vykinto vardu Tviremetj“) (Gudavičius, 1998). Kunigaikštis Vykintas kronikose minimas nuo 1219 m., sutarčių tarp Lietuvos, Žemaitijos ir Haličo pasirašymo, paskui, manoma, kovėsi ir nugalėjo Saulės mūšyje 1236 metais. Ši vietovardį *Твиреметь* istorikai tapatina su Tverais (Salys, 1930; Ivinskis, 1991; Gudavičius, 1998; Bumblauskas, 2005). Nuo 1289 m. vokiškose kronikose minima Tverų žemė rašoma prūsiška forma – *Tvertēkaymen*, *Qvertēkaymen* (Salys, 1930; Gudavičius, 1998).

Daugeliui kyla klausimas, o kur stovėjo tas įtakingo žemaičių didiko miestas /pilis / dvaras, kurio nepajėgė užimti sutelktinė karaliaus kariuomenė, nes ir jame buvo „nemažos pajėgos“ (Gudavičius, 1998)? Ar galėjo kunigaikščio Vykinto miestas stovėti kalvyno papėdės paraistyje ant smėlingos šiandieninio miestelio bangos? Aplinkumoje nematant gerai įtvirtinto piliakalnio ir visuotinai pripažįstant, kad Lopaičių piliakalnis gynybai nepatogus (Batūra, 1964; Kasperavičius, 2000; Dakanis, 2002), Vykinto pilies *Твиреметь* ieškoma prie Kražių (Batūra, 1964), prie Vembūtų (Kasperavičius, 2000), o T. Baranauskas

apskritai šios pilies vardo tapatinimą su Tverais laiko dirbtiniu pritempimu „iš bėdos“ ir mano ją galėjus būti netoli Tytuvėnų prie Dubysos–Grįžuvos santakos (Baranauskas, 2003: 64). Pilis turėjo būti gerai įtvirtinta, bendruomenė – stipri, nes ir po šimtmečio kryžiuočių kariaunos dar eidavo plėšti, matyt, turtingus ir nesunaikinamus Tverus (Kraštas, 1988).

4 pav. Tverų banga (kalvelė) stambesniu masteliu. (Sudaryta pagal: <http://www.maps.lt>)

Fig. 4. Tverai wave-shaped elevation (swell) at a larger scale. (Source: <http://www.maps.lt>)

4. Senovinio Tverų miesto / kaimo vietos paieškos

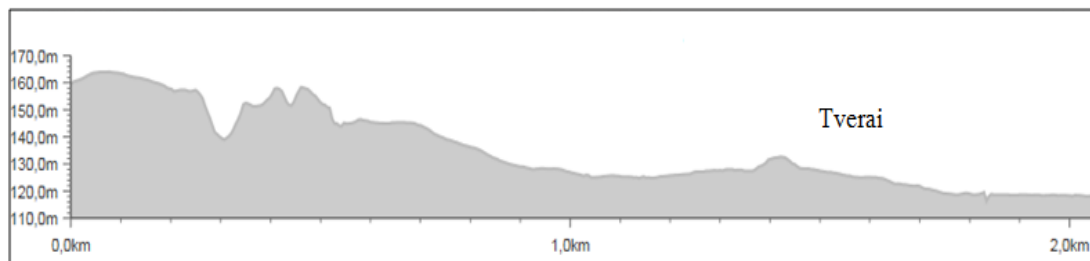
Tverų miestelio bangos profilis (Š–P per senąsias kapines ir pro bažnyčia) išryškina jos šiaurinės dalies viršūnę esant panašią į piliakalnį (4 pav.). Iš to kyla klausimai: Ar šioje vietoje yra stovėjusi pilis? O gal ji galėjo būti *tas* neįveikiamas „vieno stipriausių XIII a. visos Lietuvos politinių vienetų“ (Gudavičius, 1998) centras? Kas leido Tverams išlikti gyvybingiems per visą karų šimtmetį? Archeologiniai žvalgymai neatmeta galimybės, jog miestelio bangos viršūnėje, apimančioje bažnyčios šventorių ir kapines, egzistavo senovės gyvenvietė (Dakanis, Strazdas, 2004). Vis dėlto matant vietovę sunku patikėti, kad kalvyne dirbamus laukus plačiai turėjusios, kalvyne (Šlapeikikėje) savo mirusiuosius laidojusios bendruomenės valdovas, įtakingiausias Žemaitijos kunigaikštis gyveno / rezidavo dubumos pabaliuose. Sunku patikėti, kad ši žema drėgna vietovė galėjo būti patrauklesnė ar strategiškai saugesnė už plačią erdvę atveriančią kalvyno terasą, iš kurios matosi toliau, geriau, galima anksčiau pastebėti artėjančią priešą. Zenono Ivinskio manymu, XIII šimtmetyje ir Žemaitijoje būta turtingų ir stiprių pilių, nes metraščiai mini, jog ir kunigaikštis Vykintas „sidabru ir gausiomis dovanomis“ ieškojęs jotvingių ir žemaičių pagalbos prieš Mindaugą (Ivinskis, 1991). Taigi žvilgsnis krypsta Lopaičių piliakalnio pusėn, juolab kad Vincentas Juzumas rašo, jog „labiausiai tikėtina, kad pirmoji bažnytelė stovėjo dabartinių parapijinių kapinių vietoje, nes būtent čia buvo stiprių, nors ir mediniu pylimu apjuosta pagonių šventykla“ (Juzumas, 2013: 407). Gal tikrai čia, šalia šaltinių, yra buvusi sakrali aukojimų vieta, nors kalvelės reljefas leidžia manyti galėjus būti įrengtos ir gynybos vietos (kaip artimiausia priebėga nespėjusiems pasitraukti, buvusiems dubumos dugne), nes anot istorikų, po Vykinto mirties jo valdas užgriuvusios didelės permamos dėl bandžiusių čia įsikurti tiek Livonijos ordino, tiek Mindaugo (Gudavičius, 1998).

Tačiau įdomiausias ir labiausiai dėmesį Tverų apylinkėje patraukiantis faktas yra tai, kad ne tik pro Lopaičių piliakalnį tekantis upelis buvo vadinamas *Pilsupiu*, *Pilių upaliu*, bet ir pro miestelio vakarinę pusę nuo kalvyno nusileidžiantis upelis vyriausių tveriškų vaikystėje vadintas *Pilsupiu* (senojo A. Maslausko iš Lopaičių kaimo, tveriškio K. Prajero liudijimai – *Aut.*). Ties Tverais nuo kalvyno nusileidžiantį upelį vadinusius *Pilsupiu* patvirtina 1919 m., 1934 m. topografiniai žemėlapiai (M 1:100 000), 1939 m. Patverio dvaro, 1935 m. Lopaičių kaimo planai (CVA), 1945 m. Tverų miestelio planas (Miškinis, 2007).

Pastarajame užfiksuotas vienas paskesnių jo paminėjimų, nes vėlesniuose sovietmečio kolūkiniuose planuose šis *Pilsupio* upelis žymimas tai Greižos, tai Sartalės vardu (Kavoliutė, 2015). Sartale jis užrašomas ir dabartiniuose naujausiuose planuose bei žemėlapiuose, o *Pilsupio* vardas dabar rašomas prie naujai iškasto kanalo, dubumos dugne per Liūgnų pelkę ir kertančio Jūros (Aitros) – Minijos (Pelos) baseinų vandenskyrą (<http://www.maps.lt>; <http://www.geoportal.lt>). Tuo tarpu pro Lopaičių piliakalnį tekantysis *Pilsupis* XX a. pirmos pusės topografiniuose žemėlapiuose, Lopaičių kaimo plane jau užrašomas *Aitra*, bet vyriausiųjų autochtonų, kaip minėta, iki šiol tebevadinamas *Pilsupiu*. Aitros vardas jam buvo duotas, matyt, ėmus ieškoti hidrografinių Aitros versmių, kai po reguliavimo jos (*Senosios Aitros*) aukštupys pramintas Navada (Kavoliutė, 2015). Jaunesni šakniniai gyventojai ši upelį dabar vadina ir *Pilsupiu*, ir *Aitrале* (tarsi patikslindami naują vardą dėl jos mažumo), kiti – tik *Aitrале*. *Papilalio pelke* tebevadinama ir viena pelkių, esanti šalia Lopaičių piliakalnio (pateikėjas J. Metrikis iš Lopaičių k.). Taigi, jei *du skirtingi* upeliai vadinami *Pilsupiais*, ar tai reiškia, kad prie jų abiejų – Lopaičiuose ir Tveruose – yra stovėjęs pilys?

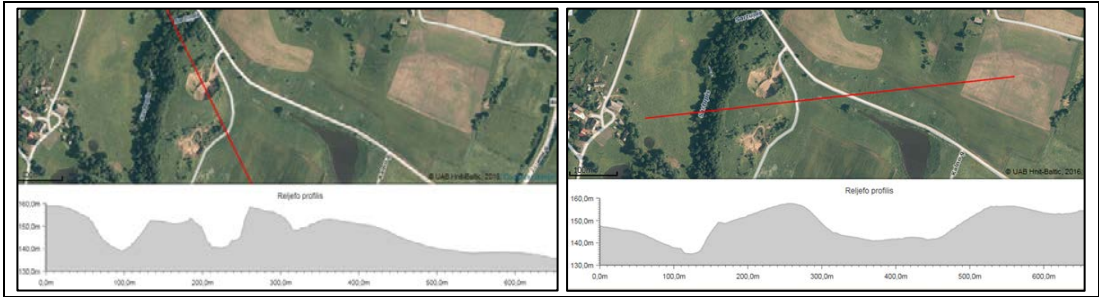
Pilsupio vardas sugražina žvilgsnį nuo Lopaičių piliakalnio atgal į vakarinę kalvyno pusę, bet į aukštesnį terasinį lygį, t. y. į panašią geomorfologinę aplinką kaip ir Lopaičių piliakalnio. Dėmesys čia užkliūva už jau minėtos stačiašlaitės stambios sudėtinės kalvos (kalno), atpjauto kalvyno šlaite *Pilsupio* slėnio ir atsišakojančio įrėžio. Kalno aukštis nuo upelio pusės – apie 15 m, šlaito polinkis – >15 laipsnių. Tarpukalvės įrėžio gylis dabar – 10–12 m, šlaito polinkis – >15 laipsnių (Топографическая, М 1:10 0000). Be detalesnių tyrimų sunku pasakyti, kaip daug pastarasis galėjo būti antropogeniškai pagilintas ar praplatintas, nes dabar juo nutiestas kelias į karjerą. Kalva yra apie 190 m ilgio ir apie 120 m pločio. Viršūnės neryškiai išgaubtos ir nevienodo aukščio. Šiaurės vakarinė yra aukštesnė (156–158 m NN) ir nuo žemesnės pietrytinės (154 m NN) atskirta negilus 4–5 m pažemėjimo. Šiaurės vakarinėje kalvos dalyje šiuo metu veikia labai gilus karjeras (kasamas jos branduolyje esantis smėlis ir žvyras), antrasis karjeras (centrinėje dalyje) kol kas yra sekus. Kalvos pietinė–pietrytinė pusė, kaip ir visas kalvyno šlaitas, pakopomis leidžiasi į Aitros dubumą.

Kitapus įrėžio į šiaurę esantis stambus kalvaragis yra šiek tiek aukštesnis (161,3 m NN). Jo pietrytinis šlaitas labai status, nes kolūkių laikais nukastas platinant (tiesiant) kelią, o šiaurinis leidžiasi lėkštai. Rytuose kalvaragis pereina į aplygintų kalvų masyvą, kur šalimais (Šlapeikikėje) išlikęs XII–XIV a. kapinynas. Šios vietos vadinimas Švedkapiiais rodo, kad žmonės nuo seno žinojo čia esant kapus.

5 pav. Paviršiaus profilis per erozinę liekaninę kalvą ir Tverų miestelį. (Sudaryta pagal: <http://www.maps.lt>)

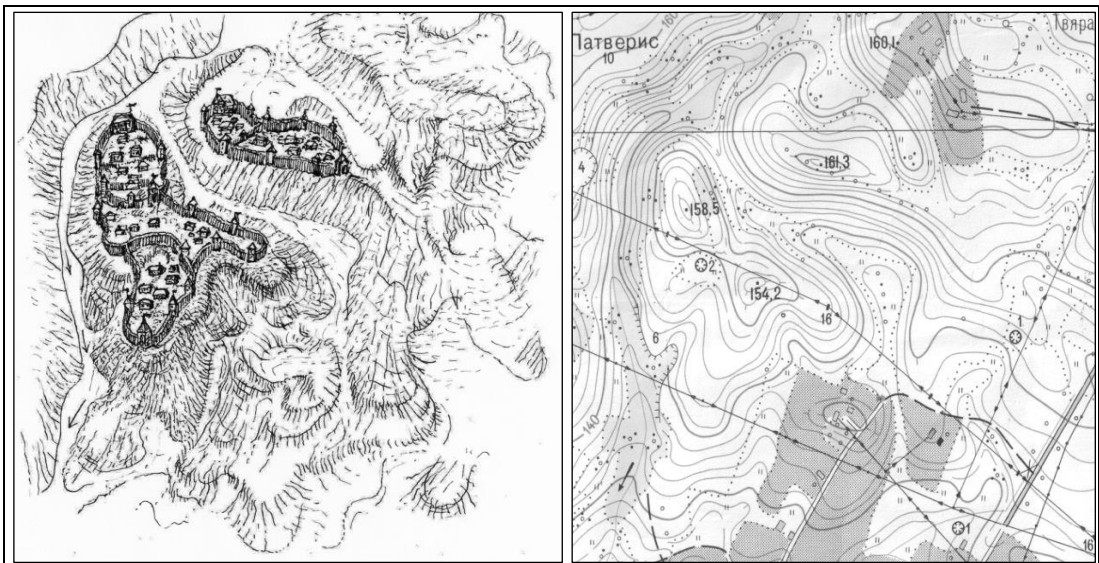
Fig. 5. Surface profile across the erosional relict hill and Tverai borough. (Source: <http://www.maps.lt>)

6 pav. Skersiniai profiliai per erozinę liekaninę kalvą: a) ŠV - PR kryptimi; b) PV - ŠR kryptimi <http://www.maps.lt>

Fig. 6. Cross profiles across the erosional relict hill: a) in NW-SE direction; b) in SW-NE direction <http://www.maps.lt>

Šių kalvų geomorfologinė situacija labai primena Kernavės erozinius atragius, iš kurių ten suformuotas piliakalnių kompleksas, taip pat Vilniaus Kreivosios Pilies, Stalo kalnų atragius. Archeologinius tyrimus čia atlikęs B. Dakanis taip pat yra pabrėžęs panašumą su Vilniaus apylinkėmis (Dakanis, 2002). Ten yra stovėjusios įtakingų kunigaikščių pilys, buvusios įtvirtintos gyvenvietės. Geomorfologinė situacija ir morfometriniai parametrai leidžia manyti, jog ir ši pralaužų – natūralios kilmės gynybinių griovių – atrėžta sudėtinė kalva galėjo būti tikusi stiprios pilies statybai. Tam labiausiai būtų tikusi šiaurės vakarinė (aukštoji, dabar karjeru nukasamoji) kalvos viršūnė, o šalia galėjo būti priešpilis. Jei ne įtvirtintam, tai bent saugiam (*aptvertam*) kaimui įrengti galėjo tikti ir antroji, kitapus įrėžio esanti, kalvaragio kalva. O gal tikrai čia galėjo stovėti *aptvertasis kaimas* – senoviniai Tverai? Vietos čia pakaktų saugiai sutalpinti saviems ir į talką atėjusiems gynėjams.

7 pav. Hipotetiniai senoviniai Tverai kalvyno terasoje prie Pilsupio (į šiaurę nuo dabartinio miestelio). Sukurta pagal hipsometrinių žemėlapių M 1:10000. Dailininkė N. Kalinauskaitė

Fig. 7. Hypothetical ancient Tverai in the terrace of the hill terrain at the Pilsupis Stream (north of the present borough). Compiled using hypsometric map at a scale 1:10000. Artist N. Kalinauskaitė

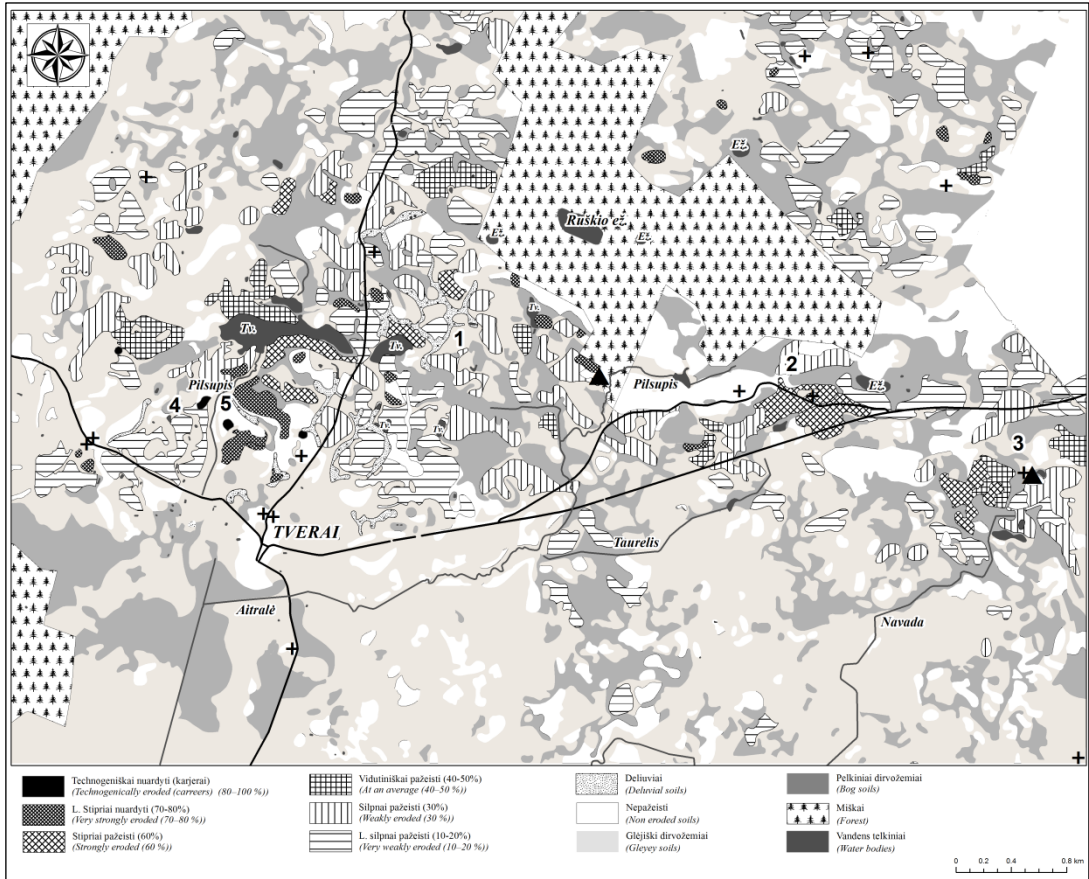
Suprantama, tai tik labai drąsus spėjimas, hipotezė, kurią diktuoja vietovės reljefas, nes jokių konkrečiai su tais kalnais siejamų radinių neužfiksuota. Tą faktą galima patikrinti tikrai archeologiniais vietos tyrimais. Vienintelis patikimas liudijimas – čia pat už kelių šimtų metrų į rytus esantis IX–XII a. Šlapeikikės kapinynas, kuriame palaidoti turbūt neeiliniai kariai. Gal tą buvimo faktą liudytų ir gyventojų per melioraciją čia rasti „akmeniniai sviediniai“ (Dakanis, 2004).

5. Apylinkės dirvožemio „žinios“

Tverų kalvyno pietinės dalies dirvožemio dangos pažeistumo laipsnis labai nevienodas (Plungės rajono, 1988). Nors sovietmečiu kartografuojant dirvožemius būdavo stengiamasi parodyti mažesnę jų nuardymą, negu erozijos jie paveikti iš tikrųjų, labai didelio pažeistumo nuslėpti neįmanoma. Žemę ėmus arti traktorais, labai greitai padaugėjo nuardytų dirvožemių, nes pasimatė jų istorinis pažeistumas. Tverų apylinkėje vyrauja laukai, kur nuardyti dirvožemiai sudaro apie 30 proc. kontūrų (atmainos arealų) ploto ir išryškėja trys arealai su dideliais pažeistų dirvožemių plotais (8 pav.). Du iš jų yra rytinėje nagrinėjamos teritorijos dalyje. Pirmasis – Pribitkoje prie Natalkos ežero, kur vidutiniškai nuardyti dirvožemiai sudaro iki 60 proc. ploto. Didelis pažeistumas čia nestebina, kadangi šioje vietovėje yra II–IV a. datuojami pilkapynai, rodantys, jog čia gyvenama ir ūkininkaujama jau beveik du tūkstančius metų. Abu šie požymiai duoda pagrindą Pribitkos vietovę laikyti seniausiu kultūrinio kraštovaizdžio židiniu Tverų apylinkėse.

Antrasis stipriau pažeistų dirvožemių arealas (40–50 proc. kontūrų ploto) yra gretimame Kaupų kaime, už poros kilometrų į pietryčius. Šioje vietovėje yra spėjamas Kaupų piliakalnis / piliakalniu vadinama archeologiškai netyrinėta kalva (Lietuvos, 1975; Iršėnas, Ostrauskienė, 2004) ir gal būt yra buvę (esantys?) pilkapiai. 1938 m. kaimo plano eksplikacijoje (pats planas nėra išlikęs) nurodoma, jog *pilkapiai* (42 a ploto) yra bendra kaimo nuosavybė (Kaupų, 1938). Sovietinio laikotarpio planuose šios (?) kapinės, atrodo, nebuvo ir dabar nėra žinomos, nes mažai tikėtina, kad spėjamas piliakalnis, ant kurio yra dvarininkų palaidojimai (Lietuvos, 1975) matininko galėjo būti įvardytas „pilkapiais, bendra kaimo nuosavybe“. Šiuo metu jos vadinamos Kaupų kaimo II kapinėmis. Kaupų kaimo I kapinėmis dabar vadinamos Rokundiškių–Kaupų palivarko kapinės (Plungės, 1985, Rokundiškių, 1938). Prielaidą, kad Kaupų kaime galėjo būti pilkapių, leidžia daryti ir kaimo vardas – *Kaupai*, XIX a. žemėlapyje vadinti *Kalnais* (Kapra, 1865). Taigi yra pagrindo manyti, jog tie keli sutapimai vis dėlto gali būti neatsitiktiniai.

Trečias panašus, tik dar intensyvesnį nuardymą patyręs arealas yra prie Tverų Pilsupio. Net iki 80 proc. atmainų kontūrų ploto sudarantys pažeisti dirvožemiai randami Pilsupio rytinėje pusėje esančiose kalvose ($N_2+J_2 \approx 30\%$, $N_2+J_2 \approx 20\%$). Tai spėjamosios, į *aptvertojo kaimo* – senovinių Tverų – vietą pretenduojančios kalvos. Prie šio stipriai pažeistų dirvožemių arealo yra IX–XII a. datuojamas Šlapeikikės kapinynas. Didelis nuardymas – 40–50 proc. kontūrų ploto – yra ir kitapus Pilsupio esančiose Patverio kalvose. Taigi ir vėl požymių sutapimas. Dirvožemio dangos stiprus pažeistumas senojo apgyvenimo vietovėje nėra atsitiktinis ir patvirtina čia buvus intensyvesnę ar gerokai ilgesnę laiką nei aplinkiniuose laukuose kultivuotą žemdirbystę. Akivaizdu, jog čia yra atskiras seno kultūrinio kraštovaizdžio centras. Šis faktas įtikinamesniais daro spėjimus ir dėl XI–XII a. Tverų pilies galimos stovėjimo vietos.

8 pav. Dirvožemio nuardymo intensyvumo, kaip kultūrinio proceso pasireiškimas teritorijoje. (Panaudota VŽF dirvožemio duomenų bazė M 1:10000). 1 – Lopaičių k., 2 – Pribitkos k., 3 – Kaupų k., 4 – Patverio k., 5 – spėjamoji senovinio miesto vieta. Spaudai parengė L. Jukna

Fig. 8. Degree of soil cover erosion as a manifestation of cultural processes in the territory. (Source: database of the State Land Fund; 1:10000). The numbers marked on the map: 1 – Lopaičiai village, 2 – Pribitka v., 3 – Kaupai v., 4 – Patverys village, 5 – supposedly location the ancient city. Prepared for print by L. Jukna

Nors didžiojoje erozinėje ir gretimoje kalvoje dirvožemiai yra ypač stipriai nuardyti, tačiau nuardymas pasireiškęs ne visame plote. Apie 20–30 proc. ploto čia išlikę ir erozijos nepalietusių velėninių jaurinių dirvožemių ($J_2^{VP/P}$, $J_1^{VPS/Z}$). Aiškumo apie jų sukultūrinimą galėtų įnešti ariamojo horizonto humusingumas, deja, humuso procentas šioms dirvožemiams nebuvo nustatytas (laboratorinė analizė atliekama tik tai vadinamiesiems pagrindiniams profiliams). Tačiau analizuojant profilių aprašymus dėmesį patraukia abiejų šių kalvų nepažeistų (nenuardytų) dirvožemių ariamojo horizonto spalva, kuri apibūdinama kaip *juosva* (profiliai Nr. 76, 77, 78, 79), šitaip pabrėžiant didesnę humuso kiekį, kai kitose kalvose analogiškuose kasiniuose apibūdinama kaip *pilkšva* (profiluose Nr. 381, 382, 388, 389, 391 ir kt.).

Dirvožemių aprašymuose dėmesį patraukia ir ariamojo horizonto struktūros apibūdinimas. Abiejų analizuojamų (spėjamųjų) kalvų kasiniuose ji apibūdinta kaip grumstiškai *grūdiška*, tuo tarpu kitose kalvose – kaip grumstiškai *trupininė*. Ariamojo horizonto struktūrą lemia granulimetrinė sudėtis ir humuso kiekis. Grūdiška struktūra

Lietuvos dirvožemiuose formuojasi po vešlia, ypač tankią velėną sudarančia augalija, daug humuso turinčiuose, dažniausiai aliuviniuose (centrinių salpų) dirvožemiuose. Šių kalvų dirvožemio ariamojo horizonto struktūros įvardijimas grumstiškai *grūdiška* duoda pagrindo manyti čia esant kultūrinio sluoksnio požymių (likučių). Tai reikėtų patikrinti laboratoriniais metodais, kol kalva dar galutinai nenukasta.

Dėmesio verta 79 kasinio aprašymo pastaba: „kitoje profilio sienelės pusėje A₁ horizontas yra 0–60 cm“, o profiliuojamoje sienelėje jis siekia 30 cm storio (Plungės rajono, 1965). Šis kasinys iškastas spėjamosios gyvenvietės kalvos pietiniame šlaite ties briauna. Toks humingojo horizonto storio skirtumas rodo ne tik deliuvinio sluoksnio formavimąsi, bet ir antropogeninės kilmės duobes kalvoje, užpildytas organikos turinčiomis nuogulomis.

Svarbus ir dar vienas faktas. Pilsupio vakarinėje pusėje yra Patverio dvaro sodybos likučiai, nuo Tverų miestelio centro nutolę apie 800 metrų į šiaurės vakarus. Istoriniai šaltiniai mini, jog 1527 m. Tverai atiteko Stanislovui Kęsgailai. Yra pagrindo manyti, jog Patverio dvaro sodybos atsiradimas susijęs su tuo laikotarpiu. Tokios vietos pasirinkimas kalvyne gana lengvai paaiškinamas – statyta šalia didžiausių geros dirbamos žemės plotų (1 pav.), nes gyventa taikos metais, pasinaudota kalvyno terasos atveriamą panorama, estetinė vertybe, kurią visais istoriniais laikotarpiais išnaudojo dvarai, įskaitant ir šiandien kuriamus. Tačiau kodėl dvaras buvo pastatytas ne dabartinio miestelio teritorijoje pabaliuose, bet greta, Tverų kalvyne? Tiesa, V. Juzumas mini Tverus buvus „seniūnija, su pagrindiniu dvaru ir tijūno rezidencija *pačiame miestelyje*“ (Juzumas: 405). Tačiau kitoje vietoje jis pabrėžia, jog tijūnas Elijas Ilgauskas „pastatęs bažnytelę Varnių pusėje, *lauke, netoli seniūno dvaro* Aitros upės ir Varnių pusėje“, pagonių šventyklos vietoje (Juzumas: 407). (1613 m. ji jau stovėjo).

Dvarui pasirinkta vieta kalvyne rodo, kad banga pabalyje jau buvo užimta šventvietės, gal ir gyvenvietės. (Kada dabartinėje (miestelio) vietoje atsirado gyvenvietė?) Tačiau daug sunkiau suprasti, kodėl dvarui priskirtos tos dvi labai stačios kalvos – tie du žemdirbystei visai neparankūs kalnai Pilsupio kairiajame krante su ypač nuardytais dirvožemiais. Tuo tarpu, pavyzdžiui, nuo dvaro sodybos į šiaurę esanti lėkštesnė, žemdirbystei daug patogesnė, labai ryškia gamtine riba neatskirta kalva palikta Zorūbų kaimui. Pasirinkimą galima paaiškinti tuo, kad ribos buvo vedamos tiesiomis geometrinėmis linijomis, o ne gamtinėmis, tačiau tokio pasirinkimo priežastis galėjo būti ir kita. Pavyzdžiui, jei tos dvi kalvos kitapus upelio yra buvusi centrinė vietovės vieta, savaime suprantama (automatiškai) atitenkanti svarbiausiam vietovės valdytojui. Kitaip sakant, jei tai buvusi *senosios gyvenvietės* vieta su derlingais sukultūrintais dirvožemiais.

Visi čia suminėti faktai paaiškintų ir didžiąją mįslę – kodėl oriai, plačiai nuo savo laukų į apylinkę žvelgusi XII–XIII a. bendruomenė (kaip ir Pribitkos bendruomenė) nužengė gyventi į nepatogų drėgną, versmėtą dugno papelkį? Tai gali būti susiję su baudžiavos įsigalėjimu ir dvaro atsiradimu. Sausi gerai įdirbti laukai aukštumoje yra geidaujama vertybė, todėl greičiausiai savarankiškumą praradusi bendruomenė dvaro buvo perkelta į papelkius įsisavinti, įdirbti naujų laukų? Atsakymą gali duoti rašytinių šaltinių tyrimai. Kažkas panašaus yra įvykę naujausiais laikais, XX a. antroje pusėje, kai bežemiais paversti kolūkiečiai iš vienkiaminių sodybų privalėjo persikelti į kolūkinę gyvenvietę prie Tverų miestelio, kur namams parinkta nusausta žema drėgna vieta, abipusiai Pilsupio žemupio, pravedant jį požemiu, kad jis neužpiltų sodybų ištvinęs per potvynius, poplūdžius, polaidžius, kai tuo tarpu technikos kiemas, gyvulių fermos buvos pastatytos gerai drenuojamose vaizdingose kalvyno terasose.

Verta atkreipti dėmesį ir į Lopaičių kaimo vardą. Lopaitiškieji jį aiškina pažodžiui – lupa (*muša*) čia. Tai panašu į tiesą, nes šiaurės Lietuvoje yra ir kitas panašaus pavadinimo kaimas – Luponys (į šiaurės vakarus nuo Bubių, Šiaulių r.), tarsi ten būtų gyvenę lupantieji (mušantieji). Yra piliakalnis. Dar yra ir Lū(u)paičių kaimas netoli Jurgaičių (Domantų) piliakalnio Meškuičių apylinkėse. Gal tikrai Lopaičių vardas yra susijęs su buvusiais dideliais susirėmimais. Tik vis dar neaišku, dėl kurios vietos kautasi, kurią ginta, mėginta užimti: Lopaičių piliakalnį ar spėjamąją *aptvertojo kaimo* kalvą prie vakarinio Pilsupio, nes Lopaičių kaimas apima teritoriją tarp abiejų šių objektų. Apylinkėje plotu jis yra pats didžiausias, kaip ir kiti išsiskirtinai didelio ploto kaimai prie piliakalnių tankiai gyvenamose teritorijose, kaip kad Treigių ar B(P)ilionių.

6. Laukų struktūra – kraštovaizdžio atminties požymis

Vietovės laukų sistema, būdama išvestiniu, nuo visuomenės ir nuo gamtinių sąlygų priklausančiu dariniu, yra svarbiausias veiksnys (kartu su reljefu), formuojantis kraštovaizdžio mozaiką (peizažą). Žemdirbystės metu ryškios sąskaidos aukštumu paviršiuose laukai išsimėtė po vietovę sporadiškai, sukurdami specifinį įvairaus dydžio ir uždarumo erdvių kraštovaizdį. Augant dirbamos žemės poreikiui, jie plėtėsi apimdami ir šlaitų žemutinėse dalyse esančius laikinai užmirkstančius dirvožemius. Trumpų stačių šlaitų papėdėse, kur glėjiškų dirvožemių ruožai yra labai siauri, galulaukės nusistovėjo greičiau, taigi ir anksčiau, tarpukalvėse palikdamos žemdirbystei netinkamas įmirkusias pelkes, naudojamas šienavimui ar pagalbinei medienai auginti, o lėkštuose ilguose šlaituose jos slinkosi lėčiau. Tai vyko laipsniškai per visą kraštovaizdžio agrarizacijos laiką. Dar ir praėjusio šimtmečio pradžioje, kaimiškų teritorijų tankiausio apgyvenimo ir įsisavinimo laikotarpiu, naujai priartų įdirbtų žemių, pavyzdžiui, Lopaičių kaime padidėjo 56 ha, nei kad buvo XIX a. pabaigoje (1869–1935) (Lopaičių, 1938b).

9 pav. Organiškai susiformavusio (istorinio) kraštovaizdžio laukų struktūra Tverų kalvyne Lopaičių kaime (<http://www.maps.lt>)

Fig. 9. Field structure of organically developed (historical) landscape in the Lopaičiai village of the Tverai hill terrain (<http://www.maps.lt>)

Dubiosios paviršiaus formos, išlikdamos su menkai pakeistu ar išlaikytu drėkinimo režimu, jį atitinkančia žoline danga, dirvodaros procesais, tampa antropogenizacijos mažiausiai transformuotais, lėčiausiai kintančiais laukinės gamtos intarpais (įvairiarūšėmis buveinėmis). Itin lėtą tokių kraštovaizdžio elementų kaitą patvirtina ir Lopaičiuose netoli piliakalnio ištirta pelkaitė. Nedidelė vos 19 m skersmens ir dabar vos 2–2,5 m gylio duobelė vėlyvajame ledynmetyje yra buvusi beveik 5 m gylio termokarstinis ežerėlis, egzistavęs maždaug 4 tūkstančius metų nuo borealio iki alerodo pradžios (13,7–9,2 tūkst. m.). Paskui jo vietoje susiformavo pelkaitė, tebesanti ir šių dienų kraštovaizdyje (Kabailienė ir kt., 2010). Tokie organiškai susiformavę agrarinio kraštovaizdžio komponentai, egzistuojantys jame per visą agrarizacijos laiką, pačiais seniausiais, giliai atmintį turinčiais elementais laikytini ir dėl kitos priežasties. Jų pakraščiuose – kontaktiniuose lauko / pelkės ruožuose – yra susikaupusios deliuvinės nuogulos, formuojančios arimo panuovolius. Šie kultūrinės kilmės sluoksniai atskirose vietovių vietose būna itin stori (iki 2–3 m storio), bet kartografuojant dirvožemius ne visada pažymimi (dažniausiai nepažymimi), nes susikloję labai siaurais (nemasteliniais) ruožais. Tai praeities epochų žmogaus veiklos pėdsakai, nors archeologiniu paveldu nėra laikomi. Šiuolaikinėse melioruotose, istorinę laukų struktūrą praradusiose kraštovaizdžio teritorijose šie sluoksniai suardyti (sunaikinti).

10 pav. Tarpinio tipo pelkaitė Lopaičių kaime

Fig. 10. Transitional peat bog in the Lopaičiai village

Organiškai susiformavusi laukų struktūra rodo ilgalaikį *darnų* sugyvenimą su gamtine aplinka. Dermė išduoda ypatingą sėsliai gyvenusių žmonių gamtos pajautimą, jų vidinį pasaulį, kuris matomas ne tik per kraštovaizdžio kultūrinius artefaktus, bet pajaučiamas ir per informacinį dvasinį-intelektualinį jo lauką. Reikšmingą vietą čia užima

žemės vardai, egzistuojantys neatsiejamai su kraštovaizdžiu ir perduodami iš kartos į kartą. Vieni jų yra gyvybingi, t. y. atmenami ir tebevartojami, pavyzdžiui, išvardytieji senojo A. Maslausko iš Lopaičių kaimo: „Lypų dauba, Kyles pjaunis, Gene pyvali, Vožkos pyva, Garpjauni, Laukinių dauba, Daržinės pieva, Žagpyvi, Ilgoji pyvali, Miška vartai“ (užrašyta autorės). Kiti vardai išlikę jau tik rašytiniuose šaltiniuose (kraštovaizdyje dar atsekami arba jau ne), bet tebeliudija senųjų gyventojų požiūrį į gamtinę aplinką. Dėmesį atkreipia Tverų apylinkėse dažni maži vardai – *Laukalis, Dirvali, Pievali, Pelkali, Lonkali, Gerale, Trakales* (Telšių, 1935). Tai susiję ne tik su itin smulkia kraštovaizdžio sąskaida. Gausūs maži vardai, pavyzdžiui, paukščių vardai rodo, kiek pastabumo, pajautos turėta, netgi meilumo rodyta gamtai ir savo žemei: *Gondreneke* – šlapios juodžemio pievos Gelžyčiuose, *Šarkali* – lapuotas miškas, *Varnali* – lygi smėlio vieta Dalguose, *Gervali* – pieva ir *Geni pelki* Taukolydžiuose, *Varnakalnis* – žvyrynas, *Untiški* – pieva Šiuraičiuose (Telšių, 1935). Kiekvienas laukas turėjo vardą, kaip kad J. Kalniko rėžiai valakiniame Žilaičių kaime: „Kalno laukas, Eferino laukas, Kiaulupio laukas, Surgiedo laukas, Ubagės pieva“, užrašyti 1926 m. jo testamente. O bendros to kaimo ganyklos anuomet vadintos *Sargų pelke* (CVA, Žilaičių k., b. 1466). Pastarasis vardas verčia susimąstyti, kokie tai buvo sargai – saugoję gyvulius naktigonėje giliai durpiškoje ganykloje pamiškyje ar budėję dėl krašto saugumo, nes pelkių Tverų apylinkėje gausu, bet tik šitoji turi tokį vardą. Sargų pelkės vardas greičiau nurodo jos (ties ja) buvusią gynybinę poziciją, nes yra kalvyno papėdėje netoli Patverio. Taip manyti leidžia ir gretimo *Zorūbų* kaimo vardas, kilęs greičiausiai nuo medžių užkirtų, įrengtų palei visą kalvyno vakarinį pakraštį (nuo plynaukštės pusės) bei kaimo teritorijos konfiguracija. Abiejų (objektų?) vardai dar kartą atkreipia dėmesį į išskirtinę Tverų apylinkės gamtinę situaciją, prikišamai primindami, koks saugus yra buvęs šitas kalvyno kampas, leidęs išlikti jo gyventojams per ilgus karų šimtmečius.

Išvados

1. Tverų apylinkių archeologinis paveldas koreliuoja su antropogenizacijos itin stipriai paveiktų dirvožemių arealais (du iš trijų), tai rodo, kad intensyvi dirvožemio antropogenizacija gali būti požymis senų kultūrinių arealų, net jei ten nėra išlikusio archeologinio paveldo.
2. Keleto kraštovaizdžio požymių, pavyzdžiui, reljefo formų, dirvožemio savybių, istorinių duomenų, vietovardžių, sutapimas gali būti pretekstu nežinomų archeologinių objektų paieškai (pvz., senovinio Tverų miesto vietos paieškai), net jei tai ir nepasitvirtintų.
3. Vadinamosios „Tverų duobelės“ paleogeografiniai tyrimai patvirtina, kad organiškai susiformavusio istorinio kraštovaizdžio struktūra yra labai sena, todėl laikytina labai svarbiu kraštovaizdžio atminties požymiu, rodančiu darnų sugyvenimą su gamtine aplinka.
4. Tverų apylinkės vietovardžiai atskleidžia itin turtingą gyventojų dvasinę kultūrą, rodo puikų gyvenamosios aplinkos pažinimą ir ekologinę pasaulėjautą.
5. Su kraštovaizdžiu susijęs mentalinis klodas yra itin labilus ir tam didelės įtakos turi bendruomenių sėslumas. Tą patvirtina faktas, jog vieni žmonės apie gyvenamosios vietovės kraštovaizdį žino labai daug, tuo tarpu kiti – mažai arba visai nieko.

Literatūra

- Akmens amžius Pietų Lietuvoje* (geologijos, paleogeografijos ir archeologijos duomenimis), 2001. Geologijos institutas, Vilniaus universitetas, Lietuvos istorijos institutas.
- Ar tikrai Raigardas prasmego?*, 2001. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- Basalykas, A., 1977. *Lietuvos TSR kraštovaizdis*. Vilnius: Mokslas.
- Basalykas, A., 1985 – 1986. Kraštovaizdis – geosistemos sudėtingėjimo etapai. *Geografinis metraštis*, T. 22–23, 32–39.
- Baranauskas, T., 2003. Lietuvos medinės pilys rašytinių šaltinių duomenimis. *Lietuvos archeologija*, T. 24, 57–106.
- Batūra, R., 1964. Kur ieškoti XIII amžiaus vidurio Tviremet?
- Brierley, G. J., 2010. Landscape memory: the imprint of the past on contemporary landscape forms and processes. *Area*, 42.1, 76–85. // <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1475-4762.2009.00900.x/ful> [prisijungta 2016.12.05].
- Bumblauskas, A., 2005. *Senosios Lietuvos istorija 1009 - 1795*. Vilnius: R. Paknio leidykla, 36.
- Dakanis, B., 2002. Rietavo apylinkių žvalgymas ir žvalgomieji archeologiniai tyrimai. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje*, 258 - 262. // <http://www.atl.lt/2002/258-262.pdf> [prisijungta 2016.12.05].
- Dakanis, B., 2004. Žvalgomieji archeologiniai tyrimai Tverų apylinkėse (Rietavo sav.). *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje*, 278-280. // <http://www.atl.lt/2004/278-280.pdf> [prisijungta 2016.12.05].
- Dakanis, B., Strazdas, A., 2004. Tverų bažnyčia. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje*, 174-175. // <http://www.atl.lt/2004/174-175.pdf> // [prisijungta 2016.12.05].
- Dakanis B. Žemaičių aikštė Tveruose. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje*, 2007, p. 459-460. // <http://www.atl.lt/2007/459-460.pdf> [prisijungta 2016.12.05].
- Feher, O., Füleky, G., 1999. Landscape of Balaton lake in the 19th century. *Acta Universitatis Carolinae Enviromentalica*, 13, 51 - 55.
- Гольева, А. А., Зазовская, Э. П., 2008. Особенности интерпретации антропогенной памяти почв. Таргулян, В. О., Горячкин, С. В. (ред.), *Память пов*, 617 – 637.
- Galvydytė, D., 1958. Žemaičių aukštumų vakarinės dalies ortografija. *Vilniaus valstybinio V. Kapsuko universiteto Mokslo darbai: Biologijos, Geografijos ir geologijos mokslų serija*. T. 5, 133-148.
- Gudavičius, E., 1998. *Mindaugas*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, Žara. p. 171 - 174, 233.
- Gudelis, V., 1968. Landšafto siela. *Mokslas ir gyvenimas*, 9, 13 – 15.
- Hoskins, W. B., 1985. *The Making of the English Landscape*. London: Penguin Books.
- Iršėnas, M., Ostrauskienė, D., 2004. Vidurio Žemaičių aukštumos apgyvendinimo raida iki XVI a. pagal archeologijos paminklų ir pavienių radinių pasiskirstymą. *Kultūrinio landšafto raida Žemaičių aukštumoje. Dailė*. 34, 87-118.
- Ivinskis, Z., 1991. *Lietuvos istorija iki Vytauto didžiojo mirties*. Vilnius: Mokslas, 139.
- Jackson, J. B., 1951. *Landscape*, 1. Spring, 1951, 5 (cituoama iš: Taylor, K., 2008).
- Juzumas, V., 2013. Tverai. *Žemaičių vyskupijos aprašymas*. Vilnius: Standartų spaustuvė, 405- 407.
- Kabailienė, M., 2006. *Gantinės aplinkos raida Lietuvoje per 14000 metų*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Kabailienė, M., Macijauskaitė, L., Motuza, G., Guobytė, R., Jakaitė, L., Motuza, V., Mažeika, J., Skuratovič, Z., Visakavičius, E., 2010. Lopaičių duobelės metraštis. *Geologijos akiračiai*, 3-4, 47-53.
- Карта Ковенской губернии, М 1:126 000, 1865, LMAVB, RSS K-15318.
- Kasperavičius, S., 2000. Vembutų piliakalnis – kunigaikščio Vykinto pilis? *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje*, 191- 193. // <http://www.atl.lt/2000/191-193.pdf> [prisijungta 2016.12.05].
- Kaupų kaimo plano eksplikacija*, 1938. Centrinis valstybės archyvas, f. 1250, ap. 4, b.16/419.
- Kavaliauskas, P., 2000. Kraštovaizdžio mistifikacijos problema ir kraštotvarka. *Geografija*, T. 36(2), 84 – 89.
- Kavoliūtė, F. 1997. Paleogeografinių ir dabartinių sąlygų atspindys dirvožemių morfologiniuose požymiuose. *Geografija*, T. 33, 31 – 37.
- Kavoliūtė, F., 2000. Lietuvos kultūrinio kraštovaizdžio ištakos. *Geografijos metraštis*, T. XXXIII, 20 – 28.
- Kavoliūtė, F., 2009. Ideologijos atšvaitai Lietuvos kraštovaizdyje sovietmečiu. *Liaudies kultūra*, 6, 26 – 32.
- Kavoliūtė, F., 2014. Gyvenamųjų vietovių vardai – nematerialusis šalies kultūros paveldas. *Geografijos metraštis* 47, 88-102.
- Kavoliute, F., 2015. Tiksliai pažymėti vietovardžius - neatšaukiama priedermė. *Žemėtvarka ir hidrotechnika*. Vilnius : Lietuvos žemėtvarkos ir hidrotechnikos inžinierių sąjunga, Nr. 4, 42-48.
- Kraštas ir žmonės*, 1988. Vilnius: Mokslas, 9 – 26.
- Kudaba, Č., *Lietuvos aukštumos*. Vilnius: Mokslas, 172.
- Kultūros vertybių registras*. Kultūros paveldo departamentas (<http://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-search>).
- Kunskas, R., 2005. *Mažasis paleogeografijos atlasas. Ežerų ir pelkių ekosistemų raida*. Vilnius: Ciklonas.

- Lietuvos archeologijos atlasas*, 1974. T. I; 1975. T. II; 1977. T. III, Vilnius: Mintis.
- Lietuvos piliakalniai: atlasas*. 2005. T. I - III. sud. Z. Baubonis, G. Zabiela. Krašto apsaugos ministerija.
- Lopaičių kaimo vienkiemiais skirstymo byla*, 1938b. CVA, f. 1250, apyr. 3., b. 3704, 59 p.
- Lopaičių kaimo vienkiemiais skirstymo planas*, 1938. CVA, f. 1250, apyr. 4., b. 16/409.
- McLean, St., 2003. Céide Fields: Natural Histories of a Buried Landscape. *Landscape, Memory and History. Anthropological Perspectives*. Edit.: Stewart P. J., Strathern A., PlutoPress, London - Sterling, Virginija. 47 – 70. // <http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/15820198/20110506220925888.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1485184125&Signature=EOdesGFiPiQcwP2sxY2CeBaPWcg%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3D9+ISLAND+BUILDERS+LANDSCAPE+AND+HISTORIC.pdf> [prisijungta 2016.12.05].
- Machar, I., 2014. Local place names as a part of landscape Memory (Case study from Hana Region, Czech Republik). *AUC Geographica*. 61 – 69. // http://web.natur.cuni.cz/gis/aucg2/index.php/AUC_Geographica/article/view/10 [prisijungta 2016.12.05].
- Meining, D. W., 1979. Reading the landscape: an appreciation of W. G. Hoskins and J. B. Jackson. In: Meining, D. W. (ed.) *The Interpretation of Ordinary Landscapes; Geographical Essays*. Oxford University press, 195 – 244.
- Miškinis, A., 2007. *Vakarų Lietuvos miestai ir miesteliai*, II knyga. Vilnius: Savastis, 641.
- Николаев, В. А., 2005. Учение об антропогенных ландшафтах – научно-методическое ядро геоэкологии. *Вестник Московского университета*, Серия: 5 География, Но. 2, с. 35 - 44.
- Patverio dvaro parceliacijos planas*. 1939, M 1:5 000. CVA, F. 1250, ap. 4, b. 16/397).
- Plungės rajono Kovo aštuntosios kolūkio dirvožemio tyrimo medžiaga, M 1 10 000. Respublikinis žemėtvarkos projektavimo institutas, 1965. Valstybės žemės fondo archyvinė medžiaga.
- Plungės rajono Kovo aštuntosios kolūkio dirvožemio tyrimo medžiaga, 1965. Respublikinis žemėtvarkos projektavimo institutas. Valstybės žemės fondo archyvas.
- Plungės rajono Tverų kolūkio dirvožemio planas, 1988. M 1:10 000, Respublikinis žemėtvarkos projektavimo institutas. Valstybės žemės fondo archyvas.
- Plungės rajono Tverų kolūkio kultūros ir gamtos paminklai. Valstybinis žemėtvarkos projektavimo institutas, 1988b. VU Biblioteka, Rankraščių sk., f. 317-2665.
- Plungės rajono Tverų kolūkio planas (su išbraižytais skirstymo vienkiemiais laikotarpio kaimų ribomis), 1985. M 1:10 000, Respublikinis žemėtvarkos projektavimo institutas. Valstybės žemės fondo archyvas.
- Редкин, Ф. Б., Геннадиев, А. Н., Савин, И. Ю. 1996. Антропогенно изменённые почвы Среднерусской возвышенности: эволюция и классификация. *Вестник Московского университета*, Серия: 5 География, , Но. 2, 31 - 37.
- Robertson, I., Richards P. (ed.), 2003. *Studying Cultural Landscapes*. London: Arnold.
- Rokundiškių kaimo planas, 1938. M 1:5000. CVA, f. 1250, ap. 4. b.
- Salys, A., 1930. Die Žemaitischen mundarten. *Tauta ir žodis*. VDU Humanitarinių mokslų fakulteto leidinys, T. 6, Kaunas: Spindulys, 225.
- Stančikaitė, M., Baltrūnas, V., Kisieliene, D., Guobytė, R., Ostrauskas, T., 2004. Gamtinė aplinka ir gyventojų ūkinė veikla Biržulio ežero apylinkėse Holoceno laikotarpiu. *Kultūrinio landšafto raida Žemaičių aukštumoje. Dailė*, 3, 45 – 66.
- Stewart, P. J., Strathern, A. 2003. Iconic Images: Landscape and History in the Local Poetry of the Scottish Borders. *Landscape, Memory and History. Anthropological Perspectives*, 16 - 46. PlutoPress, London - Sterling, Virginija. // <http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/15820198/20110506220925888.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1485184125&Signature=EOdesGFiPiQcwP2sxY2CeBaPWcg%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3D9+ISLAND+BUILDERS+LANDSCAPE+AND+HISTORIC.pdf> [prisijungta 2016.12.05].
- Švarcaitė, I. 1974. Kalvotų moreninių landšaftų antropogeninio performavimo istoriniai aspektai (Vištyčio – Gražiškių aukštumos pavyzdžiu). *Geografinis metraštis*, T. 13, 245 – 252.
- Таргулян, В. О. 2008. Пять почв: формирование, носители, пространственно – временное разнообразие. Таргулян, В. О., Горячкин, С. В. (ред.), *Память пов*, 36 – 43.
- Taylor, K., 2008. Landscape and Memory: cultural landscapes, intangible values and some thoughts on Asia. <http://openarchive.icomos.org/139/1/77-wrVW-272.pdf> [prisijungta 2016.12.05].
- Telšių apskritys Tverų valsčiaus Žemės vardyno anketos*, 1935. Lietuvių kalbos instituto fondai.
- Tilly, C. 1994. A Phenomenology of Landscape. Oxford: Berg. // <http://eprints.bournemouth.ac.uk/11825/4/A+PHENOMENOLOGY+OF+LANDSCAPE.docx.pdf> [prisijungta 2016.12.05].
- Tučas, R., 2012. Lietuvos teritorijos apgyvendinimo raida I-XII a. Daktaro disertacija. Vilnius, Vilniaus universitetas.

Wallach, B., 2005. Understanding the Cultural Landscape. New York – London: The Guilford press // https://books.google.lt/books?id=Q2I3YXhZaG8C&pg=PA1&lpg=PA1&dq=Cultural+Landscape&source=bl&ots=YNM98uCbSI&sig=q_7DknsCjxfbwkHyEXIvO_iO4K8&hl=lt&sa=X&ved=0ahUKEwjco8e01drRAhXpF5oKHbdsAdgQ6AEIXzAL#v=onepage&q=Cultural%20Landscape&f=false [prisijungta 2016.12.05].

Харитонов, Т.И. 2013. Реакция продуктивности ландшафтов Мещеры на смену типов природопользования. *Вестник Московского университета, Серия: 5 География*, , No. 5, 67 - 74. http://www.geogr.msu.ru/structure/vestnik/Geografia_VMU_5_2013.pdf [prisijungta 2016.12.05].

PHENOMENALITY OF LANDSCAPE MEMORY: A CASE STUDY OF TVERAI

Filomena Kavoliūtė

Vilnius University, M.K. Čiurlionio str. 21, LT-03101, Vilnius

E-mail: filomena.kavoliute@gf.vu.lt

Summary

Not only people but also landscapes have memory, which is acquired by preservation of the natural features and evidences of their evolution. The anthropogenic components – evidences of economic and spiritual human activity and vestiges of the former human activities, as well as the natural or in many ways transformed features of natural landscape components are knowledge accumulated by a landscape. The “eloquence” of the landscape sometimes is striking because it may tell much more than its isolated components or the evidences preserved in human mind. This is a manifestation of landscape phenomenality. The idea that landscapes may be read as open books appeared in the middle of the 20th century in the countries with deep landscape research traditions.

A complex analysis of the landscape under consideration was performed through combination of the data obtained during expeditions and archaeological and historical data. Based on the soil data, a map of the types of soil rocks and soil moisture was compiled (Fig. 1). It contains information on the lithological composition of the areas of normal moisture and shows the areas of elevated soil moisture. In addition, based on the soil data, a map of soil erosion intensity (Fig. 9) was compiled plotting the distinguished areas of different degrees of erosion. Soil classification is given in Table 1. The research was based on the old Lithuanian soil classification system. According to the new classification, the territory is predominated by eroded Albeluvisols (J2v) and Regosols (N2, JvN). Cosmic images were used for investigation of landscape mosaic (<http://www.maps.lt>). The informational (intellectual–spiritual) field of the landscape was investigated by survey method. The older inhabitants of the Tverai neighbourhood were asked to tell what they know about the place-names. In addition, the questionnaires supplementing the Lithuanian Toponyms published in 1935 were studied and their preliminary overview was made.

The difference between the lowest and highest points of the land surface within the 3 km long area is 90 m. The surface of the hill terrain is dissected by glacial fluvial incisions. One narrow 15 m deep incised Pilsupis valley descends from the hill to the borough where it forks off forming a branch of the same depth. The incised valley and its branch cut off a big steep-sloped hill (Fig. 2). The Tverai borough is situated on a big swell in the depression at the hill bottom. The borough once had been surrounded by wet and bog soils forming a wet springy terrain. Later, these soils were drained. Yet there remain questions why the borough was established in the unfavourable natural environment and whether it could be the town of the most influential Samogitian duke in the 13th century. Historians have doubts related with the duke’s town but agree that namely this locality was mentioned in the historical sources. A rich burial dated to the 13th century was uncovered in the terrace near a steep-sided relict hill in the borough environs. Two kilometres east of the borough there is a hillfort and still farther there is a burial ground dated to the 2d–5th centuries AD and one more hillfort (hypothetical).

Evaluation of the degree of erosion showed that the most strongly eroded soil areas coincide with the lay of the burials from the first millennium AD and are indicative of the old cultural centres (Fig. 9). It should be pointed out that two streams in the Tverai environs are called Castle streams: the

one at the Lopaičiai hillfort and the other flowing along the incised valley at the Tverai borough. This fact prompted and even closer look at the soils in the steep-sided hill. Descriptions of eroded soils revealed that the arable layer contains higher content of humus (blackish colour and crumby granular structure) what can be related with the remains of the cultural layer. These features allow assuming that the area used to be a seat of an ancient town/castle (Fig. 8). On the other bank of Pilsupis there are remains of the former manor suggesting that its location was chosen because of the neighbourhood of the town/castle. After the building of the manor (establishment of serfdom), the local inhabitants might have been moved from the terrace to the the wet terrain at the hill bottom where, according to historical data, a heathen shrine used to stand which was later replaced by a Catholic church. The hypothesis could be verified by archaeological exploration.

Palynological and carbon analysis of the previously investigated small bog confirmed its existence in the landscape since the Late Glacial. This proves that the field system comprising the landscape mosaic, i.e. the network of natural biotopes confined to relief, is a very old naturally formed ancient landscape component (Figs 10 and 11). One can feel a correlation between this landscape component and spiritual life of its sedentary inhabitants. This feeling is strengthened by the fact that many place-names are diminutive.

Conclusions

1. The archaeological heritage of the Tverai environs is in correlation with anthropogenically very strongly affected soil areas (two of three). The intensive soil anthropogenization may serve as an evidence of ancient cultural areas even when no preserved archaeological heritage is found.

2. Conjunction of a few landscape features (e.g. exclusive landforms, soil properties, historical data and place-names) may serve as pretext for search of unknown archaeological objects (e.g. search of the location of the ancient Tverai town).

3. Palaeogeographic investigations of the so-called "Tverai hollow" confirm that the structure of the naturally formed historical landscape evidences a long harmonious human coexistence with the natural environment and may be regarded a very important indicator of landscape memory.

4. The place-names show very good knowledge of landscape properties by ancient communities and reveal especially rich and thoughtful spiritual culture, sense of the world and environmental attitude of rural population.